

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ КИТОБХОНЛИК МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАЗМУНИ, ШАКЛ, МЕТОД ВА ВОСИТАЛАРИ

Олимжон Ешимбетов

Тошкент гуманитар фанлар университети ўқитувчиси
педагогика фанлари бўйича фалсафа фанлари доктори PhD

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8018726>

Аннотация. Ўқувчиларда китобхонлик маданиятини ривожлантиришнинг ташиқий (картотека, библиографик кўрсаткич, китобхон кундалиги, синф ва оила кутубхонаси), методик (матн устида ишлаш, таҳлил, тақриз, мунозара) тизими ва дидактик таъминоти (китобхонлик дастури, бадиий адабиёт, лугат, энциклопедия) мутолаага муттасил ва мунтазам рағбатлантирувчи стратегиялар (китоб танлаш, фаол ўқувчи, ўқиш экрани, маълумот карточкаси, анжуман)ни интеграциялаш асосида такомиллаштириш.

Калит сўзлар: Китобхонлик дастури, бадиий адабиёт, лугат, энциклопедия, нутқ маданияти, мотивация, ўқиш учун кўриш, таништирувчи ўқиш, ўрганувчи ўқиш, мутолаа маданияти.

CONTENT, FORM, METHOD AND TOOLS OF DEVELOPMENT OF LIBRARY CULTURE OF STUDENTS

Abstract. Organizational (card file, bibliographic index, reader's diary, class and family library), methodical (text work, analysis, review, discussion) system and didactic support (reading program, fiction, dictionary, encyclopedia) for development of reading culture in students improvement based on the integration of regular motivational strategies (book selection, active reader, reading screen, information card, conference).

Keywords: Reading program, fiction, dictionary, encyclopedia, speech culture, motivation, sight for reading, introductory reading, learning reading, reading culture.

СОДЕРЖАНИЕ, ФОРМА, МЕТОДЫ И СРЕДСТВА РАЗВИТИЯ БИБЛИОТЕЧНОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ

Аннотация. Организационное (картотека, библиографический указатель, читательский дневник, классная и семейная библиотека), методическое (текстовая работа, анализ, обзор, обсуждение) системное и дидактическое обеспечение (программа чтения, художественная литература, словарь, энциклопедия) развития читательской культуры у учащихся. совершенствование на основе интеграции регулярных мотивационных стратегий (выбор книги, активный читатель, экран чтения, информационная карта, конференция).

Ключевые слова: Программа чтения, художественная литература, словарь, энциклопедия, культура речи, мотивация, взгляд на чтение, ознакомительное чтение, учебное чтение, культура чтения.

Сўнгги пайтларда ахборот технологияларининг жадал ривожланганлигини ҳисобга олиб, ёшлар ўртасида китобга бўлган муносабат бирмунча пасайганлигини кўришимиз мумкин. Ҳукуматимиз томонидан китобхонликка берилаётган эътибор сабаб бугунги авлод яна китоб мутолаасига қайтмоқда. Шундай бўлса ҳам болаларда ёшлиқдан китобга онгли муносабатни тарбиялаш, китоб ўқишга ундовчи янги усулларни ўрганиш ва қўллаш,

шунингдек, оилада, маҳаллаларда ва таълим муассасаларида кутубхонлар ташкил этиш масаласи долзарб масала саналади.

Илмий мақоламизнинг айнан ўқувчиларда китобхонлик маданиятини ривожлантиришга қаратилганлиги сабаби ҳам мамлакатимизда ёш авлоднинг маънавий камолотига эътибор ҳамда 5 та муҳим ташаббуснинг амалдаги ижросини кўрсатишга имкон беради. Бу, ўз навбатида, таълим-тарбиядан кўзда тутилган ёшларнинг ахлоқий тарбияси, эстетик дидини юксалтириш, яратувчанлик ва ташаббускорлик сифатларини ривожлантириш мақсадига хизмат қилади.

Аҳамият қилинса, умумий ўрта таълим тизимининг давлат таълим стандартида ёшларнинг чуқур билими ва касбий етуқлиги билан жамиятда ўз ўрнини ва мавқеини мустаҳкамлай оладиган рақобатбардош, глобал ахборот оқимларида мустақил ҳаракатлана биладиган; атрофидагилар билан эркин ва конструктив мулоқот ўрната оладиган, ўзаро муносабатларда фаол, ҳаёт фаолияти давомида ўқув-билув вазифаларини самарали ҳал этишни ўзлаштира оладиган шахс сифатида тарбиялаш масаласи назарда тутилган. Бу сифатларга мутолаа жараёнининг ўзига хос жиҳатларини ўзлаштириш, ўқиш ва китобхонлик кўникмаларини шакллантириш орқалигина эга бўлиш мумкин.

Бизга маълумки, китобнинг жамият тараққиёти ва инсон тарбиясидаги аҳамияти ҳақида турлича таърифлар мавжуд. Жумладан, Ўзбекистон Миллий Энциклопедиясида илмий категория сифатида қуйидагича талқин қилинади: “Китоб – ахборотларни, ғоя, образ ва билимларни сақлаш ҳамда тарқатиш, ижтимоий-сиёсий, илмий, эстетик қарашларни шакллантириш воситаси, билимлар тарғиботи ва тарбия қуроли, бадиий, илмий асар, ижтимоий адабиёт”¹.

Юқорида таъкидланганларга қўшимча сифатида айтиш мумкинки, китоб юксак ҳис-туйғуларни ривожлантириш, ўзини ўзи тарбиялаш ва келажакни ярата олиш воситаси ҳамдир. Халқимизда китобга қизиқиш ва ҳурмат азалдан шаклланган бўлиб, у билим ва маънавиятнинг бебаҳо манбаи сифатида қадрланади. Шу боис давлатимиз раҳбари аҳолининг барча қатлами, хусусан, ёшларнинг китобхонлик савиясини оширишга алоҳида эътибор қаратиши китобхонлик соҳасидаги ишларнинг амалий ривожига туртки бўлди. Шунингдек, оила, таълим муассасалари ва маҳаллалар ҳамкорлигига мустаҳкам замин яратди. “Китобхон” сўзининг луғавий маъноси “китоб ўқувчи”дир. Китобхонлик эса фаолият тури ҳисобланади, яъни китоб ўқишни ташкил этиш, китоб ўқиш билан шуғулланишдир. Бугунги кунда китоб ва газета журналларни ўқишдан тортиб, электрон матнларни ўқиш ҳам “мутолаа” атамаси билан ифодаланмоқда.

Китобхонлик билан боғлиқ “китобхонлик маданияти” деган тушунча ҳам бор. Бизнингча, бу тушунча дастлаб оилада ота-оналар ибрати асосида кичик кутубхонлар ташкил этиш, китоблардан тўғри фойдаланиш (озода сақлаш, йиртмаслик, чизмаслик, турли жойларга ташламаслик), уларни эҳтиёт қилиш (устига жилдлар яшаш, махсус жавонларда сақлаш) ва ўз вақтида “даволаб” (йиртилган жойларини ёпиштириш, чизилган жойларини ўчириш) туришга ўргатишдан бошланмоғи мақсадга мувофиқ. Кейинчалик таълим босқичларида адабиётларни тўғри танлаш, ёшига мос адабиётларни мутолаа қилиш,

¹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 4-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2002. – 616-б.

қизиқишлари асосида ўқиш, ўқиганлари билан ўртоқлашиш, муҳим хулосалар чиқариш, ўзлаштирганларини ҳаётга татбиқ эта олиши ҳам демакдир.

Маънавий маданият тушунчаси эса илм-фан, адабиёт ва санъат, ахлоқ-одоб каби инсон тафаккури ва қалби билан боғлиқ умуминсоний қадриятларни маълум бир ижтимоий гуруҳ томонидан яратилган шарт-шароитлар билан умумлаштирилиши демакдир.

Маънавий маданиятнинг узвий бўлаги саналган фалсафий ва педагогик маданият тушунчалари ўз ичига ўқиш мезонларини ва бадий асарларга муҳаббат, шунингдек, илм олишга интилиш масалаларини ҳам қамраб олади. Бу эса умумий маънода ахборот олиш маданиятининг таркибига киради.

Мутолаа фаолиятнинг ушбу барча турларига сингиб кетганлиги борасида мулоҳаза қилиш мумкин. Мактаб ўқувчилари мутолаасининг биз белгиллаган муаммосини кўриб чиқиш нуқтаи назаридан ёндашилса, маданият категорияси инсон ҳаётининг барча соҳаларида намоён бўлувчи фундаментал хусусият сифатида тушунилади. Бу борада профессор Э.И.Йўлдошевнинг ўқиш маданияти тушунчасига берган таърифи ўринлидир. Олимнинг таъкидлашича, ўқиш маданияти дастлаб библиографиялар билан ишлаш, қидирган маълумотларини топа билиш, китоб билан батафсил танишиш, ундан тўғри ва тўлиқ фойдаланиш, эстетик завқ олиш, барча турдаги адабиётлар билан ишлаш кўникма ва малакаларга эга бўлишни ўз ичига олади².

Инсон мавжудлигининг уч асоси бор. Биринчиси, инсон бутун жамият аъзоси, иккинчидан, у маълум бир ижтимоий гуруҳ аъзоси, учинчидан, инсон шахс сифатида камолга етади. Ушбу босқичнинг ҳар бири инсоннинг шахс сифатида шаклланишида муҳим ўрин эгаллаб, унинг маънавий-ахлоқий ривожланишини белгилайди. Бундан ташқари, шахснинг маънавий-ахлоқий шаклланиш жараёни муайян ижтимоий гуруҳ, умуман, жамият томонидан яратилган ижтимоий шарт-шароитлар билан белгиланади. Маънавий-ахлоқий ривожланган шахс, ахлоқий тамойиллар, умуминсоний қадриятлар ҳамда ўзи яшаётган жамиятнинг умуммеъёрларини бирлаштиради.

Китобхонлик маданиятига ўқувчининг китоб устида ишлаш, жумладан, бадий асарларни онгли равишда ажрата билиш ва танлаш, библиографик воситалар орқали зарур адабиётларни излаб топиш, доимий ўқиб-ўрганиш, мутолаа қилганлари юзасидан мулоҳаза юритиш ҳамда шу асосида хулоса қила олиш малакалари киришини таъкидлаш мумкин. Китоб ўқиш ва уни тушуниб ўқиш кўплаб адабиётларни ўқишни талаб этади. Ўқувчи китобларни онгли равишда тушуниб ўқир экан, шундагина муаллиф асарда илгари сурган ғояни, унинг бадий хусусиятларини чуқурроқ идрок қила бошлайди. Бу жараён биргаликда кечганда, чин маънода маданиятга айланади ва шахс камолотига ижобий таъсир кўрсатади. Китобхонлик маданияти тушунчасининг асл моҳияти ўқиган китобларнинг мазмуни билан атрофлича танишиб, китоблар мазмунини тўлиқ ўзлаштириб олишни англатади. Ўқиш бу график белгилар орқали бошқа фикрларни ассимиляция қилиш демакдир³.

² Йўлдошев Э. Болалар китобхонлигини ўрганиш форма ва методлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986. – 58-б.

³ Сметанникова Н.Н. Обучение стратегиям чтения в 5-7-классах: как реализовать ФГОС. Пособие для учителя. – Москва: БНКС, 2011. – С. 7-8.

Китоб мутолааси инсон ақлий ва ахлоқий камолоти билан бевосита боғлиқ жараён бўлиб, у инсон ҳаётининг барча босқичларида у билан ҳамроҳ. Дастлаб оилада бошланадиган бу ижодий жараён мактабгача таълим, кейинчалик мактаб, таълимнинг навбатдаги босқичларида давом эттирилади.

Таъкидлаш жоизки, китобхонлик маданияти тушунчаси бу фақатгина техник ўқиш қобиляти эмас, балки тушуниш, тафаккур қилиш, хулоса қилиш каби ақлий жараёнларни қамраб олади. Масала юзасидан кўпгина олимларнинг турлича ёндашувлари мавжуд. Масалан, Н.Е.Добринина ахборот жамиятида китобхонлик маданиятининг муҳимлигини эътироф этиб, уни урта босқичдан ташкил топган фаолият сифатида тушунишни таъкидлайди:

1) ахборотни рағбатлантиришнинг мотивацион соҳаси билан боғлиқ босқич;
2) матнни тушуниш ва идрок этиш босқичи;
3) ўқишга бўлган қизиқишнинг ривожланиши, ўқилган маълумотлардан ҳаётнинг турли соҳаларида фойдаланиш⁴.

4) Китобхонлик тарбиясида мутолаани талаб қилиш ёки зўрма-зўракилик сингдириш йўли билан эмас, балки ўқувчилардан ўз эҳтиёж ва қизиқишлари доирасида масалага онгли, ихтиёрий ва тизимли ёндашиш орқали шакллантириш муҳим саналади. Таниқли методист олим С.Матжоновнинг ёзишича, китобхонлик жўн тушунча эмас, у истеъдодни талаб этади. Олим китоб ўқишни ўрганган болани китобхон деб атамаган ҳолда ўқиганларини эслаб қайта ҳикоя қиладиган ўқувчини китобхонлик маданиятига эришган деб ҳисобламайди. Шунингдек, муаллиф тасвирлаган ҳаёт воқелигидан ташқари ундаги муҳим ва номуҳим жиҳатларни фарқлаб унга муносабат билдириш китобхонликнинг элементлари эканлиги қайд этилади⁵.

5) Таъкидлаш жоизки, истеъдодли китобхонни тарбиялашда махсус билимлар ҳам тақозо этилади. Бу таркибга берилган мавзу асосида китобни тўғри танлай олишга доир тайёргарлик ишларини ҳам киритиш мумкин. Шу боис мутолаа боланинг ҳаётий эҳтиёжига айланади.

6) Профессор Р.Ниёзметова тўғри айтганидек, ўқувчиларда мутолаага эҳтиёжни уйғотишда уларга мутолаа қилинганлар юзасидан фикр юритиш, муаллиф томонидан қўйилган асосий муаммони англаб етиш, ҳаётда учрайдиган муаммоларга ечим топишни ўргатиш зарур. Натижада жараён ҳақиқий мутолаага айланади⁶.

7) Бадиий адабиётни ўзлаштириш масаласини ўрганган тадқиқотчи Н.М.Свиринанинг кузатишларида асар мазмунини ижодий ўзлаштириш бу ижодкорлик, бадиий маданият ва санъатни тушуниш ҳамда китобхоннинг муайян асар билан учрашувидан келиб чиқадиган хулоса ва таассуротларидир⁷.

8) Француза Дольто болалар мутолаасига бағишланган китобининг бир бобини “инстиация” деб атаган. Дольтонинг фикрига кўра, боланинг саводсизликдан маданият

⁴ Добрынина Н.Е. По ступеням культуры чтения / Н.Е.Добрынина // Библиотекосведение. 200. – № 3. – С. 53.

⁵ Matjon S. Bolalar adabiyotidan saboqlar. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Mahalla va Oila, 2022. – 224-b.

⁶ Ниёзметова Р.Х. Узлуксиз таълим тизимида ўзбек адабиётини ўрганиш методикаси. – Тошкент: Фан, 2007. – 173-б.

⁷ Свирин Н.М. Литературное образование как способ вхождения школьников в художественную культуру. Дисс. ...док. пед. наук. – СПб, 1999. – 65 с.

томон ёрқин ҳамласи – иккинчи туғилишдир⁸. Мутолаа – маданиятга киришнинг муқаррар шарт. Ўсмирнинг вазифаси янги замон ва маконни яратиш ҳамда ўзлаштиришдир. Маданият ўсмир учун ўзини кўрсатиши ҳамда ўз “мен”ини намоён этиш учун уйғун муҳитга айланади. Унинг маданиятдаги фаолиятининг бош рағбати – тимсоллар ва қиёфалар тизимида ўзини, ўз маъноларини топишдир.

9) Мутолаа бадий идрок этиш шакли сифатида учинчи босқичда туради. У “дастлабки ижодкорлик” билан бевосита алоқадор. Зеро, санъатнинг бошқа турларида драматург билан томошабин, бастакор билан тингловчи ўртасидаги ўзаро алоқаларни таъминлайдиган, ижодкорнинг бадий ғоясини ўз қарашлари асосида талқин қиладиган ва онгида унинг инъикосини акслантириш мақсадга мувофиқ бўлади. Мутолаанинг китоб ва китобхон, муаллиф ва китобхон ўртасида мулоқот ўрнатиши ҳам шундан иборат. Буни тушуниш ўқувчини ёзувчининг тўлақонли суҳбатдоши бўлишга тайёрлаш ҳамда муносиб китобхонларни тарбиялаш вазифасини юқлайди. Ушбу вазифа ҳам педагогик масъулиятни, ҳам ўқитувчининг ушбу жараёндаги ролини белгилаб беради.

Фикримизча, “китобхонлик маданияти” негизда тегишли сифатнинг муайян даражаси эмас, балки юқори даражаси акс этади. Зеро, “маданият” тушунчаси турли замон ва маконларда ҳам юқорилик, ҳам устуворликни англатишга хизмат қилган.

Умумтаълим тизимида ўқувчиларнинг мустақил мутолаа маданиятини шакллантириш муаммоси алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилган С.Камбарованинг изланишларида китобхонликка эришиш масаласи мутолаа маданиятини тизимли шакллантириш билан боғлиқликда кўрилади. Жумладан, ишда мутолаа меҳнат фаолиятининг элементи сифатида баҳоланар экан, бу жиҳат шахсий тарбиянинг такрорланмас шаклини яратиши ва уни маданиятнинг бошқа турларидан ажратиб туриши ўз ифодасини топади⁹.

Бизнинг фикримизга кўра, китобхонлик маданияти бу – китоб ўқишга оид билим ва малакаларни эгаллаш орқали ўқишга нисбатан шаклланадиган муносабат. Ахборотлашув шароитида ўқувчиларнинг китобхонлик маданиятини ривожлантириш ўқишга рағбат уйғотиш, фаолиятга мотивация бериш ва креатив муҳитни юзага келтиришдир.

Хулоса қилганда, маданиятда турли маданий меъёрлар, турли қатламлар ва гуруҳларнинг қадрият ва манфаатлари, яъни турли кичик маданиятлар холис тарзда биргаликда мавжуд, улар бир-бирига қарши туриши ёки ўзаро ҳаракат қилиши мумкин. Булар ҳар бир инсоннинг ҳаёт фаолиятида бевосита намоён бўлади. Бу – инсоннинг ҳаёт тарзи, шахс учун яқин ва очиқ бўлган ижтимоий маданий макон бўлиб, шу орқали бутун оламни тарих ва келажак билан боғлайди.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 4-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2002. – 616-б.
2. Йўлдошев Э. Болалар китобхонлигини ўрганиш форма ва методлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986. – 58-б.

⁸ Дольто Ф. На стороне ребенка / Франсуаза Дольто. – СПб. – М., 1997. – С. 181.

⁹ Kambarova S. Mutolaa madaniyati va o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish metodikasi. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2021. – 7-b.

3. Сметанникова Н.Н. Обучение стратегиям чтения в 5-7-классах: как реализовать ФГОС. Пособие для учителя. – Москва: БНКС, 2011. – С. 7-8.
4. Добрынина Н.Е. По ступеням культуры чтения / Н.Е.Добрынина // Библиотечковедение. 200. – № 3. – С. 53.
5. Matjon S. Bolalar adabiyotidan saboqlar. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Mahalla va Oila, 2022. – 224-b.
6. Ниёзметова Р.Х. Узлуксиз таълим тизимида ўзбек адабиётини ўрганиш методикаси. – Тошкент: Фан, 2007. – 173-б.
7. Свирина Н.М. Литературное образование как способ вхождения школьников в художественную культуру. Дисс. ...док. пед. наук. – СПб, 1999. – 65 с
8. Дольто Ф. На стороне ребенка / Франсуаза Дольто. – СПб. – М., 1997. – С. 181.
9. Kambarova S. Mutolaa madaniyati va o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish metodikasi. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2021. – 7-b.